

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת דברים, תשס"ט
מספר 819

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

האבכה בחודש החמישי?

הצום היחיד שיומו קבוע בלוח השנה עפ"י התורה, הוא יום כיפור. עד סוף בית ראשון לא ידוע לנו על צומות קבועים אחרים בלוח השנה.¹ על צומות בשל האירועים שקשורים לחורבן הבית הראשון אנו למדים מהניסיון לבטלם בתחילת ימי הבית השני. כשהקמת הבית השני בעיצומה,² התייצבה לפני זכריה הנביא והכוהנים בירושלים משלחת מבבל, ובפיה השאלה: "האִבְכָּה בְּחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי? הַנְּזֹר פֶּאֶשֶׁר עָשִׂיתִי זֶה כִּמָּה שָׁנִים?" (זכ' ז:ז-ד). תשובתו המיידית של זכריה לשאלתם היא: "כִּי-צַמְתֶּם וְסָפוּד בְּחֲמִישִׁי וּבְשִׁבְעֵי וְזֶה שְׁבָעִים שָׁנָה, הַצּוֹם צִמְתִּי אָנִי" (שם ה).

מדבריו למדים עוד שני נתונים: צמו גם בחודש השביעי, ומדובר בנוהג שהיה קיים כבר 70 שנה, מזמן שחרב הבית הראשון. זכריה הנביא ממשיך להוכיח אותם בהרחבה על מצבם הרוחני לצד תקווה גדולה לבניין המקדש וירושלים, ולקראת סוף דבריו הוא משיב תשובה רחבה לשאלת הפתיחה האם להמשיך לצום בצום החמישי (ח:ט): "כֹּה-אָמַר ה' צָבָאוֹת צוֹם הַרְבִּיעִי וְצוֹם הַחֲמִישִׁי וְצוֹם הַשְּׁבִיעִי וְצוֹם הָעֶשְׂרִי יִהְיֶה לְבֵית-יְהוָה לְשִׂשׁוֹן וּלְשִׂמְחָה וּלְמַעֲדִים טוֹבִים וְהָאֲמַת וְהַשְּׁלוֹם אֶהְיֶה".

מתברר שנוספו ארבע תעניות קבועות ללוח השנה, וביום מן הימים הן יתבטלו. עוד צום קבוע בלוח השנה – תענית אסתר, נזכר ברמזו במגילת אסתר (ט:לא): "לְקִיָּם אֶת-יְמֵי הַפָּרִים הָאֵלֶּה בְּזַמְנֵיהֶם פֶּאֶשֶׁר קִיָּם עֲלֵיהֶם מְרַדְּכֵי הַיְּהוּדִי וְאֶסְתֵּר הַמַּלְכָּה וְכִאֲשֶׁר קִיָּמוּ עַל-נַפְשָׁם וְעַל-זַרְעָם דְּבָרֵי הַצּוֹמוֹת וְזַעֲקָתָם"
צומות ששורשם יזמה עממית

מי קבע או הנהיג את הצומות הקבועים החדשים הללו? נתמקד בעמדת הרמב"ם בסוגיה זו ובפרשנות לדבריו (הל' תעניות ה:א-ה):

יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות, שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב שנאמר: "וְהִתְוַדּוּ אֶת-עֲוֹנֵם וְאֶת-עֲוֹן אֲבֹתָם" (ויק' כו:מ). ואלו הן יום שלישי בתשרי... ועשירי בטבת... ושבעה עשר בתמוז... ותשעה באב... וארבעת ימי הצומות האלו הרי הן מפורשין בקבלה: "צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי" (זכ' ח:ט)... ונהגו כל ישראל בזמנים אלו להתענות בשלשה עשר באדר זכר לתענית שהתענו בימי המן שנאמר: "דְּבָרֵי הַצּוֹמוֹת וְזַעֲקָתָם" (אס' ט:לא).

ר' צדוק הכהן מלובלין טוען שצומות החורבן הונהגו על ידי העם במעין יזמה עממית, ואחר כך קיבלו תוקף ומעמד על ידי הנביא, כפי שאכן נראה מסדר הפסוקים:³

"האבכה בחודש החמישי הַנְּזֹר כאשר עשיתי זה כמה שנים?" נראה דישראל מעצמם עשו כן, וקבלו כן על עצמם. ואחר כך הוסכם מפי נביא (ואנשי כנסת הגדולה) שאמר: "צום הרביעי... יהיה לששון ולשמחה".

¹ יש צומות מזדמנים בשל צרות ואירועים נקודתיים: שופ' כ:כו; שמו"א ז:ו; שמו"ב יב: טז; יר' לו:ו-ט; יונה א:יד; תה' לה: יג; אס' ד: ג, טז; דנ' ט:ג; עז' ח: כא-כג; נח' ט: א; דבהי"א י: יב, ועוד. אך אין מדובר על צום בתאריך קבוע בכל שנה.

² שאלה זו נשאלת בשנה הרביעית למלכות דרינש (זכ' ז:א). בניית הבית החלה בשנת מלכותו השנייה (עז' ד:כב; חג' ב:י-יח), והסתיימה בשנת מלכותו השישית (עז' ו:טו).

³ משיב צדק, ירושלים תשס"ה, אות מא.

הרמב"ם מבחין בין צומות החורבן לתענית אסתר, וכותב שתוקפה של תענית אסתר הוא רק בשל היזמה העממית, וכך מדויק בפסוק ממגילת אסתר שהוא מזכיר בקצרה. את ימי הפורים קבעו מרדכי ואסתר: "לקיים את ימי הפורים האלה בזמניהם כאשר קיים עליהם מרדכי היהודי ואסתר המלכה" (אס' ט:לא), וצום תענית אסתר הוא ביזמתם: "וְכִכְאֲשֶׁר קִיְמוּ עַל-נַפְשָׁם וְעַל-זַרְעָם דְּבָרֵי הַצּוּמוֹת וְזַעֲקָתָם" (שם).

מטרת הצומות

הרמב"ם כתב שמטרת הצומות לעורר לתשובה ולהפיק לקח ומוסר ממה שאירע ולשפר את המעשים. הרב משה סופר רואה בדברי הרמב"ם הללו חידוש מפתיע. הוא מציין את דברי הרמב"ם שהובאו לעיל וכותב (שו"ת חתם סופר אורח חיים סימן רח):

הנה גילה לנו מה שלא היינו מעלים על דעתנו. שהיינו חושבים שהתעניתים הללו אינם על דרך התשובה, אלא על דרך האבל והצער ביום שאירע רע, כמו השמחה ביום שאירע טובה⁴... מכל מקום לא הודיעונו נושאי כליו מניין לו זאת. ולכאורה היינו משום דאם כן מניין לנביאים לחדש דבר שלא מצינו כיוצא בו בתורה? בשלמא לקבוע יום שמחה ביום טובה כגון חנוכה ופורים, דאורייתא הוא מקל וחומר: "משיעבוד לגאולה אומרים שירה בפסח, ממיתה לחיים לא כל שכן" (מגילה יד ע"א), וקל וחומר דאורייתא הוא, אבל לקבוע אבל עולם על צער לא מצינו כיוצא בו. אלא על כורחנו על התשובה הוקבעו, כדכתיב: "והתודו את עוונם", ותענית מסוגל לכפרה ותשובה, ובוודאי אבוהון דכולהון יום הכיפורים וצדקו דברי רמב"ם.

האינטואיציה הפשוטה אומרת שסיבת הצומות היא האבל על שאירע, אלא שאין תקדים בתורה לקבוע ימים בלוח השנה בשל אבל על אירוע חמור ומצער שאירע לעם ישראל, וממילא המודל שממנו נלמד יום צום קבוע בלוח השנה הוא יום כיפור שייעודו תשובה. אכן, גם על ימי צום מזדמנים כותב הרמב"ם שמטרתם לעורר לתשובה (הלכות תעניות א, א-ב):

מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבוא על הצבור... ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו ידעו הכול שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן.⁵ במקורות רבים במקרא מודגש שמטרת הצום היא לעורר לתשובה (יש' נח:ה-ז; יו' ב:יב; תה' סט:יא, ועוד), ועל כן לא ברורה פליאתו של החת"ם סופר. אך בכל זאת יש משהו בטיעונו בדבר ממד האבלות ביום הצום, על כל פנים בט' באב. בתלמוד ובעקבותיו גם בפסיקה של הרמב"ם קיימת הקבלה מסוימת בין הלכות אבלות להלכות ט' באב:

תנו רבנן: כל מצות הנוהגות באבל נוהגות בתשעה באב: אסור (באכילה ובשתיה), ובסיכה ובנעילת הסנדל, ובתשמיש המטה, ואסור לקרות בתורה בנביאים ובכתובים, ולשנות במשנה בתלמוד ובמדרש ובהלכות ובאגדות (תענית ל ע"א).

אמר רפרם בר פפא אמר רב חסדא: כל שהוא משום אבל, כגון תשעה באב ואבל - אסור בין בחמין בין בצונן... וכשאמרו אסור ברחיצה - לא אמרו אלא כל גופו, אבל פניו ידיו ורגליו - מותר (שם יג ע"א). הרמב"ם מקביל בכמה דברים בין הלכות ט' באב להלכות יום כיפור ולהלכות אבל (הלכות תעניות ה, ז-יא): תשעה באב לילו כיומו לכל דבר, ואין אוכלין אלא מבעוד יום, ובין השמשות שלו אסור כיום הכפורים... חסידים הראשונים כך היתה מדתן, ערב תשעה באב היו מביאין לו לאדם לבדו פת חרבה במלח ושורה במים ויושב בין תנור וכירים ואוכלה ושותה עליה קיתון של מים בדאגה ובשממון ובכיה כמי שמתו מוטל לפניו... ואסור ברחיצה בין בחמין בין בצונן ואפילו להושיט אצבעו במים, ואסור בסיכה של תענוג ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה כיום הכפורים... תלמידי חכמים אין נותנין זה לזה שלום בתשעה באב, אלא יושבים דוים ונאנחים כאבלים.⁶

איסור אכילה ושתייה הוא רק בתענית כמו בט' באב וכיום כיפור. אבל איסור סיכה, נעילת הסנדל ותשמיש המטה משותף להלכות תעניות ולהלכות אבל, ועל כן יש מקום להתלבט בדברי החת"ם סופר אם אמנם מטרתן אבלות או תשובה.⁷

⁴ גם הרב יום טוב הלר ליפמן, תוספות יום טוב, משנה תענית ד, א מדגיש שמטרת הצומות הם לאבל: "נעילה הותקנה בכל התעניות שהוקבעו לתפילה, אבל ד' צומות לא הוקבעו אלא לאבל, לא תקנו בהן נעילה".

⁵ כך כותב הרמב"ם גם בהקדמה לפרקי אבות, שמונה פרקים, מהדורת ר"י שילת ירושלים תשנ"ב, פרק ד', עמ' רלח.

⁶ הבחנה זו מופיעה באופן כללי, גם בדברי הרמב"ם בפירוש המשנה (תענית ד, ו): "וממה שאתה צריך לדעת שכל מצות הנוהגות באבל נוהגות בתשעה באב, ויתבאר לך הלכות אבל במקומן. ודין תעניתו כדין תענית צום כפור, כלומר שהוא אסור ברחיצה ובסיכה ובתשמיש המטה ובנעילת הסנדל ומוסיפין מחול על קדש".

⁷ על הבחנה זו בדברי הרמב"ם עמד בהרחבה הרב יצחק זאב סולוביצ'יק, חידושי מרן רי"ז הלוי על הרמב"ם, ירושלים תשל"ו, עמ' 20: "דהנה באמת בט' באב נאמרו בו שני דינים: חדא דין תענית, ושנית נוהגים בו דיני אבלות". בענין זה ראו גם את דברי אחיינו, הרב יוסף דב סולוביצ'יק, שיעורים לזכר אבא מארי, חלק א, ירושלים תשס"ג, עמ' קד-קו. במקומות אחרים רואה הרי"ד סולוביצ'יק בהלכות אבלות ממד של תשובה ("הרב שחותמו קדושה ואהבה", דברי הגות והערכה, ירושלים

ייתכן שהדיון אם מטרת הצום תשובה או אבלות מלמד על ההבדל בין יחסו של העם לצומות שיזם בעצמו ובין תשובתו של זכריה הנביא. היזמה באה מתוך רצון להביע צער ואבלות על החורבן ועל הצרות שאירעו, ועל כן משהחלו לבנות את בית המקדש השני לא היה מקום להתאבל עוד, וראוי היה לבטל את הצומות. אבל זכריה הנביא מלמד את העם שמטרת הצום אינה רק להבעת צער ואָבָל על שאירע, אלא להתעורר לתשובה, לחשוב ולהתבונן על מה שאירע בעבר וללמוד כיצד למנוע להבא שאותן צרות לא יישנו.

הרב יהודה זולדן
המדרשה לנשים

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>